

Explaining the Key Propulsion of Iran-Iraq relations on the Horizon of 2031

Mohsen Goodarzi¹ | Abdullah Mobini Dehkordi² | Mohammad Moazami Goodarzi³

Abstract

Development studies now focus on human resource and human resource development analysis levels. Accordingly, this research is generally concentrated on the individual aspects of HRM. Researches regarding this field are various in terms of concepts, methods and approaches, each of which refers to parts of the individual development model. Therefore, this research aims at developing an integrate review of the present literature and conducting a comprehensive competency-based individual development model through a systematic literature review. The researchers employed open, axial and selective coding method and ATLAS.ti9 for data analysis. 7322 documents were identified. Having subjected them to non-inclusion standards, the researchers presented 37 documents to the software for an in-depth investigation. As a result, 359 narrations were identified and grouped into 177 codes, 21 subcategory and 5 main categories. This research led to the presentation of a new model including the following categories: input, individual development plan (setting goals, prioritizing the goals, goal achievement strategies, time management, revising the individual development plan, participatory implementation, determining evaluation criteria, assessment and monitoring of individuals, feedback, reviewing the individual development plan, output, intervening conditions, and contextual conditions. The proposed model can be employed as a basis of the successful individual human resource development plan by various organizations.

Keywords: Individual development, competency, systematic review, human resource development.

1. Corresponding author: Master of Environmental Management and Planning, University of Tehran, Tehran, Iran. Godarzi_mohsen29@yahoo.com
2. Assistant Professor, Faculty of International Studies, Imam Hossein University (AS), Tehran, Iran
3. Master's degree in International Relations, Allameh Tabatabai University, Tehran, Iran.

تبیین پیشران های کلیدی آینده روابط ایران و عراق در افق ۱۴۱۰

محسن گودرزی^۱ | عبدالله مبینی دهکردی^۲ | محمد معظمی گودرزی^۳

چکیده

کشور عراق در منطقه خلیج فارس به دلیل موقعیت ژئوپلیتیک و ظرفیتهای بالقوه اقتصادی، و ویژگیهای خاص سیاسی، فرهنگی و اجتماعی یکی از بازیگران مهم تاثیرگذار در همسایگان ایران و خاورمیانه است. در این پژوهش در پاسخ به این سوال برآمدیم که عوامل و پیشران های کلیدی آینده روابط ایران و عراق تا سال ۱۴۱۰ کدامند؟ در پاسخ به سوال مذکور ابتدا با استفاده از مرور منابع و سوابق علمی پیشین مرتبط و استفاده از نظر ۲۳ نفر از خبرگان، تعداد ۱۱۷ شاخص تاثیرگذار احصاء و سپس با استفاده از روش دلفی تعداد ۲۱ شاخص مهم و اثرگذار که بیشترین تاثیر را داشتند مشخص گردید و در ادامه بوسیله نرم افزار آینده پژوهی میک مک و به کارگیری روش تحلیل ماتریس اثرات متقاطع و ورود اطلاعات به نرم افزار تعداد شش پیشران کلیدی شامل: راه پیمایی اربعین، اشتراکات فرهنگی، حمایت و کمک های ایران به گروه های مقاومت (حشدالشعبی، کتائب و عصائب اهل الحق)، قرابت های مذهبی شیعی، تهدیدات و منافع مشترک بین دو کشور، تقابل نظم عربی با هلال شیعی شناسایی شدند. تمرکز و استفاده از این شاخص ها به منظور تدوین چشم انداز و سیاستهای ج.ا.ایران جهت گسترش و تعمیق پیوندهای راهبردی با عراق در ساخت آینده مطلوب روابط دو کشور تاثیرگذار خواهد بود.

کلیدواژه ها: آینده پژوهی؛ روابط ایران و عراق؛ پیشران های کلیدی؛ تحلیل اثرات متقاطع.

۱. نویسنده مسئول: کارشناسی ارشد مدیریت و برنامه ریزی محیطی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

Godarzi_mohsen29@yahoo.com

۲. استادیار، دانشکده مطالعات بین الملل، دانشگاه جامع امام حسین (ع)، تهران، ایران

۳. دانشجوی کارشناسی ارشد روابط بین الملل، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

مقدمه

همواره یکی از مهم ترین موضوعات قابل بررسی در مسائل ژئوپلیتیک، پژوهش درباره روابط سیاسی بین کشورها و عوامل تأثیرگذار بر این روابط می باشد. به طور حتم این امر در مورد روابط منطقه ای کشورها از اهمیت ویژه ای برخوردار است، چرا که در این بررسی ها سعی می گردد عوامل بحران زا و نیز نقاط اشتراک موجود بین دو کشور شناسایی و در جهت ارائه راه کار برای عوامل بحران زا و نیز تقویت عوامل مشترک بین دو کشور اقداماتی را انجام داد. در جهان امروز با توجه به روابط پیچیده ای که میان دولت ها و یا حکومت ها وجود دارد و از طرفی فضای حاکم بر بازارهای بین المللی، لازمه حضور موفق و قدرتمند هر کشوری در این عرصه (چه منطقه ای و چه بین المللی)، مستلزم شناخت دقیق و همه جانبه از محیط پیرامونی خود می باشد و این بررسی ها هر چه بیشتر به کشورها کمک می نماید تا در فضای بین المللی پیرامون خود فعالیت داشته باشند و دچار انزوای نگردد (نوروزی فرد و همکاران، ۱۳۹۹).

ایران و عراق دو بازیگر کلیدی در منطقه غرب آسیا می باشند که روابط متقابل بین دو کشور همواره از دیرباز و در طول سالیان مختلف دارای اهمیت قابل توجهی در جنبه های مختلف سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بوده است. سرنگونی رژیم بعث در عراق و بروز تحولات جدید که منجر به تغییر ماهیت و ویژگی های جدید در ساخت قدرت و سیاست عراق گردید را می توان نقطه عطفی در روابط ایران و عراق معرفی کرد (توکلی و همکاران، ۱۳۹۲). کشور عراق همواره در سیاست خارجی ایران جایگاهی خاص داشته است. طی نیم قرن گذشته نگاه ایران و عراق به یکدیگر، نگاهی امنیتی بوده است، اما در وضعیت جدید با وارد شدن عناصری تازه در حوزه سیاسی عراق، جایگاه این کشور در سیاست خارجی ایران اهمیت بیشتری یافته است. در واقع، گرایش ها از تخاصم و تضاد به دوستی و همکاری در بین دو کشور میل کرده است. عراق پس از صدام واجد عناصر و تحولاتی است که تغییر در ساختار قدرت و هویت آن باعث دگرگونی هایی در ژئوپلیتیک منطقه و رویکردهای بازیگران خاورمیانه ای شده است (موسوی دهموردی و خاتمی، ۱۳۹۶). سرنگونی رژیم بعث زمینه حضور شیعیان و خروج از انزوای آنها را فراهم کرد. سیاست جمهوری اسلامی ایران در حمایت و کمک به عراقی است که با ثبات، امن، مستقل و آزاد، دارای تمامیت ارضی محفوظ و حاکمیت مستقل ملی و به دور از حضور نیروهای

بیگانه باشد. چنین عراقی می تواند هم برای مردم عراق، هم برای روابط دو کشور و هم برای همکاری های منطقه ای مؤثر باشد (توکلی و همکاران، ۱۳۹۲). اهمیت ویژه عراق به عنوان مهمترین همسایه ایران در منطقه غرب آسیا، تعمیق روابط با این کشور به منظور پیشبرد اهداف نظام و عمق بخشی استراتژیک انقلاب اسلامی را بیش از پیش نمایان کرده است. ایجاد روابط دو جانبه به منظور گسترش و تعمیق پیوندهای راهبردی با عراق کمک کننده و در ساخت آینده مطلوب روابط دو کشور تاثیر گذار خواهد بود. بر این اساس هدف این مقاله شناسایی عوامل موثر بر آینده روابط ایران و عراق به منظور تمرکز و استفاده از این عوامل به منظور تدوین چشم انداز و پیشبرد سیاست های ج.ا.ایران با استفاده از رویکرد آینده پژوهانه می باشد. برای این منظور در این پژوهش در پاسخ به این سوال برآمدیم که عوامل و پیشران های کلیدی آینده روابط ایران و عراق کدامند؟ افق زمانی این پژوهش ده ساله و در ابعاد اقتصادی، اجتماعی فرهنگی، سیاسی، جغرافیایی، نظامی-امنیتی، علمی-فناوری و زیست محیطی می باشد.

پیشینه پژوهش

برخی از مهمترین پژوهش ها (کتب و مقاله) که طی سالیان گذشته در زمینه روابط ایران و عراق انجام گرفته است به اختصار در جدول شماره یک آورده شده است. موضوع کتاب ها درباره روابط ایران و عراق طی دوره های تاریخی گوناگون می باشد و مقاله ها نیز با تمرکز بر عناصر و متغیرهای اثر گذار بر همگرایی و واگرایی روابط دو کشور متمرکز بوده و پیشنهادهایی را در این زمینه مطرح نمودند.

جدول ۱. پیشینه کتب تالیفی و پژوهش های انجام شده گذشته در زمینه روابط ایران و عراق

ردیف	عنوان	مباحث و نتایج
۱	کتاب: روابط ایران و عراق پس از سقوط صدام حسین (ممبئی، ۱۳۹۶، نشر هم آوا).	این کتاب بررسی عوامل همگرایی و واگرایی بین جمهوری اسلامی ایران و عراق بعد از سقوط صدام حسین از سال ۲۰۰۳ تا ۲۰۱۴ و همچنین بررسی عملکرد مهمترین قدرت های تأثیر گذار در این روند می باشد.

ردیف	عنوان	مباحث و نتایج
۲	کتاب: تاریخ روابط ایران و عراق (مدرسی، ۱۳۵۱، انتشارات فروغی).	موضوع این کتاب از مدت فروپاشی عثمانی و شکل گیری دولت عراق در غرب ایران، سیاست های متخذه از سوی دولتمردان آن کشور همواره به عنوان منبع تهدید علیه امنیت ملی ایران به شمار آمده و این کشور به ندرت روابطی دوستانه با ایران داشته است با این حال روابط دو کشور همیشه در سطحی نامطلوب قرار نداشته و در تاریخ روابط ایران و عراق نقاط قابل اتکایی نیز یافت می شود.
۳	مقاله: شناسایی و تبیین عوامل و پیشران های مؤثر بر روابط ایران و شورای همکاری خلیج فارس درافق ده ساله با بهره گیری از روش میک مک (حیدری و همکاران، ۱۳۹۶).	نگرش حاکمان و دولت مردان ایران و کشورهای عضو شورای همکاری خلیج فارس به یکدیگر، افزایش مسابقه تسلیحاتی و نظامی کشورهای عضو شورا (ناتوی عربی) و ایران با هدف هژمون شدن در منطقه، القاء و هراس از تئوری هلال شیعی و صدور انقلاب ج.ا.ا با هدف مقابله با ایران و تفاوت های هویتی، تأثیر آینده بحرین، سوریه، عراق، یمن و... بر روابط فی مابین ایران و کشورهای عضو شورا و برنامه هسته ای ایران و آینده برجام، از میان عوامل ۶۰ گانه اولیه شناسایی شد.
۴	مقاله: ایران - عراق چشم اندازی بر راهبردی شدن مناسبات دوجانبه (صادقی و همکاران، ۱۳۹۵).	این پژوهش به تبیین عناصر و متغیرهای اثرگذار بر اتحاد راهبردی دو کشور می پردازد.
۵	مقاله: بازتاب نظم سیاسی جدید عراق بر روابط دوجانبه ایران و عربستان (هراتی و همکاران، ۱۳۹۴).	یافته های این پژوهش نشان می دهد که با سقوط صدام و ژئوپلیتیکی شدن تشیع، موقعیت و جایگاه ایران به ویژه از دیدگاه سیاسی، اجتماعی، رسانه ای و فرهنگی در منطقه ارتقا یافته و این کشور توانسته است اثر گذاری و نقش آفرینی بهتری نسبت به گذشته داشته باشد.

ردیف	عنوان	مباحث و نتایج
۶	مقاله: روابط ایران و عراق پس از صدام؛ فرصت ها و چالش ها (توکلی و همکاران، ۱۳۹۲).	در این پژوهش به منظور احصاء فرصت و چالش های فراروی ایران در عراق جدید و چشم انداز روابط دو کشور دو شاخص (فرصت ها و چالش ها) به عنوان متغیر مستقل و سطح همکاری، روابط و چشم اندازهای دو کشور به عنوان متغیر وابسته مورد بررسی قرار گرفته و نتیجه گیری کرده است که هر چه از فرصت های ایجاد شده بیشتر بهره برداری شود منجر به کاهش عوامل تنش زا مانند نفوذ سلفی گری در عراق شده و در صورت تشدید نفوذ عوامل خارجی، بستر برای رشد موانع امنیتی، اقتصادی و فرهنگی ج.ا.ایران ایجاد خواهد شد.
۷	مقاله: شناسایی عوامل کلیدی تأثیرگذار در آینده هیدروپلیتیک اروندرود (واتق و نجفی، ۱۳۹۸).	از میان ۸۴ عامل کلی مؤثر و تجمیع نهایی آنها و نتایج حاصل از خروجی نرم افزار میک مک ۵ عامل کلیدی: سدسازی های گسترده ترکیه و ایران، اعمال تحریم های اقتصادی علیه ایران و فرسودگی و استهلاک پالایشگاه ها و تجهیزات نفتی به عنوان مبنای و اساس و پشتوانه تأمین اقتصادی و استهلاک تجهیزات نظامی ایران، تنگنای ژئوپلیتیکی عراق و عدم دسترسی راحت به آب های خلیج فارس و اروندرود تنها مسیر دسترسی عراق به دریا، سابقه تاریخی تخاصمی کشور عراق و عدم نرمش در مذاکرات دو جانبه در صورت کسب قدرت اقتصادی و نظامی برتر و نوسازی و بازسازی پالایشگاه ها و تجهیزات نفتی عراق به عنوان مبنای و اساس و پشتوانه تأمین اقتصادی عراق به عنوان مهمترین و کلیدی ترین عوامل تأثیرگذار در آینده هیدروپلیتیک اروندرود مورد شناسایی قرار گرفتند.

پیشینه روابط دوجانبه ایران و عراق (دوران قبل از انقلاب اسلامی)

نقطه آغاز روابط مابین دو کشور به فروردین ۱۳۰۸ شمسی و اعزام هیئت حسن نیت از سوی پادشاه عراق به ایران و تقاضای این هیئت جهت برقراری روابط سیاسی با ایران، باز می گردد. با این حال دولت عراق که در این زمان تحت حمایت انگلستان قرار داشت، نخست از اواسط سال ۱۳۱۰ با ارسال چندین یادداشت اعتراض به دولت ایران، مأموران گمرک و نیروی دریایی ایران را متهم به نادیده گرفتن مقررات سازمان بندر بصره و تجاوز به حق حاکمیت عراق در آبهای اروندرود نموده و سپس در سال ۱۳۱۳ به منظور جلوگیری از اعمال حاکمیت ایران بر اروندرود به جامعه ملل شکایت برد. پس از آنکه جامعه ملل طرفین را به مذاکره مستقیم دعوت نمود، سرانجام در ۱۳ تیر ۱۳۱۶ طی قراردادی که میان دو کشور منعقد گردید، حق کشتی رانی در سراسر اروندرود به استثنای پنج کیلومتری از آب های آبادان تا خط تالوگ به دولت عراق واگذار گردید. بدین ترتیب قرارداد مذکور که در چارچوب اهداف استراتژیک بریتانیا بر ایران تحمیل شده بود، مالکیت عراق بر تمام اروندرود را به غیر از پنج کیلومتر از آب های آبادان گسترش می داد. با این حال ۴ روز بعد در ۱۷ تیر ۱۳۱۶ پیمانی میان کشورهای ایران، عراق، افغانستان و ترکیه در کاخ سعد آباد تهران به امضاء رسید که وحدت کشورهای فوق را در منطقه تضمین نمود و امضا کنندگان را به حمایت متقابل از یکدیگر در صورت بروز خطر نسبت به یکی از اعضای برمی انگیخت. "پیمان سعد آباد" که تحت نفوذ و سلطه انگلیس در منطقه منعقد شده بود، دولت های امضاء کننده را به پرهیز از مداخله در امور داخلی یکدیگر، احترام به مرزهای مشترک، خودداری از هر گونه تجاوز نسبت به یکدیگر و جلوگیری از تشکیل جمعیت ها و دسته بندی هایی با هدف اختلال در سطح میان کشورهای همجوار و هم پیمان تشویق می کرد (مهدوی، ۱۳۸۳).

دوران پس از پیروزی انقلاب اسلامی تا سقوط صدام

پیروزی انقلاب اسلامی که موجب تغییر ساختار قدرت در خاورمیانه و نظام امنیتی دو قطبی حاکم بر جهان شده بود، علاوه بر اینکه ایران را از صف حامیان ایالات متحده و بلوک غرب خارج کرد، رهبران عراق را نیز به حمله نظامی به ایران ترغیب نمود. صدام که چشم به رهبری جهان عرب و پر نمودن خلاء قدرت در منطقه دوخته بود، از فرصت به دست آمده نهایت استفاده را برد و در صدد جبران امتیازات از دست داده در قرارداد ۱۹۷۵ الجزایر برآمد. رژیم بعثی به

سرکردگی "صدام حسین"، پس از بمب گذاری در تأسیسات نفتی ایران و شرکت در یک رشته اقدامات تخریبی علیه جمهوری اسلامی ایران، به بهانه بازپس گیری جزایر سه گانه حملات تبلیغاتی خود را متوجه ایران کرد. سرانجام وزارت امور خارجه عراق در ۱۳۵۹/۶/۲۶ طی یادداشتی قرارداد ۱۹۷۵ الجزایر را لغو و صدام با ادعای حاکمیت مطلق عراق بر شط العرب، آن را در برابر دوربین های تلویزیونی پاره کرد و در ۳۱ شهریور ۱۳۵۹ با حملات هوایی و زمینی ارتش بعث به خاک ایران، جنگ تحمیلی ۸ ساله علیه جمهوری اسلامی را آغاز کرد. اگر چه به ظاهر موضوع اختلافات مرزی به عنوان دلیل اصلی تجاوز عراق به خاک ایران محسوب می گردد، اما در واقع تجاوز عراق نتیجه نارضایتی آمریکا و اتحاد جماهیر شوروی از انقلاب اسلامی ایران و نگرانی از گسترش آن به منطقه و حمایت از منافع دولت های محافظه کار عربی نیز بود (بخشایشی ادرستانی، ۱۳۷۹). با این حال پس از استقامت و ایستادگی مردم ایران، صدام حسین رئیس جمهور عراق با ارسال نامه ای خطاب به آیت الله هاشمی رفسنجانی، رئیس جمهوری وقت ایران، تمام شرایط ایران را برای برقراری صلح میان دو کشور، پذیرفت (رمضانی، ۱۳۸۳). بدین ترتیب صدام حسین برای صلح با جمهوری اسلامی ایران به پذیرش معاهده ای تن داد که زمانی با لغو آن جنگ علیه جمهوری اسلامی ایران را آغاز کرده بود.

دوران پس از سقوط صدام تا زمان کنونی

در این مرحله، جمهوری اسلامی ایران ضمن استقبال از فروپاشی رژیم بعث، خواهان خروج هر چه سریع تر نیروهای خارجی از عراق و گسترش مناسبات با این کشور شد (Haji-yousefi, ۲۰۰۶: ۲۰۴). افزون بر این، دولت ایران اولین کشوری بود که شورای انتقالی حکومت عراق را به رسمیت شناخت و با حمایت از گسترش اختیارات آن به ویژه در حوزه اختیارات امنیتی، به تشکیل سریع تر یک دولت باثبات و مقتدر در عراق کمک کرد. در این دوران، شیعیان در انتخابات ژانویه ۲۰۰۵ در صدر نظام سیاسی عراق قرار گرفتند. محاکمه صدام از سوی دستگاه قضایی و صدور بیانیه ای در مورد به رسمیت شناختن قرارداد ۱۹۷۵ الجزایر از سوی دولت عراق از دیگر عواملی بود که نگرش دستگاه دیپلماسی ایران نسبت به دولت جدید عراق را تغییر داد (دهقانی و کرم نیا، ۱۳۸۸).

آینده پژوهی و روش تجزیه و تحلیل تأثیر متقابل^۱

گذشتگان ما بر این باور بوده‌اند که آینده چیزی شبیه گذشته است. اما امروزه با نگاهی سطحی به رشد سرعت تغییرات و پیشرفت‌ها در حوزه‌های مختلف متوجه می‌شویم که دیگر آینده امری متفاوت با گذشته است. آینده‌پژوهی می‌آموزد که چگونه می‌توان در برابر حجم‌های تغییرات سرسام آور و آشوبناک غافلگیر نشد و در مصاف با آینده‌ی مبهم کم‌ترین ضرر و بیش‌ترین منفعت را به چنگ آورد (پدرام و همکاران ۱۳۸۸: ۳). آینده‌پژوهی مشتمل بر مجموعه تلاش‌هایی است که با استفاده از تجزیه و تحلیل منابع، الگوها و عوامل تغییر و یا ثبات، به تجسم ایده‌های بالقوه و برنامه‌ریزی برای آنها می‌پردازد. آینده‌پژوهی منعکس می‌کند که چگونه از دل تغییرات «امروز»، واقعیت «فردا» تولد می‌یابد. در متون آینده‌اندیشی، پیشران‌ها اشاره به نیروهای عمده شکل دهنده آینده جهان دارد. بدیهی است که پیشران‌ها به صورت غیر مستقیم بر حوزه‌های مختلف تأثیر گذارند. به عبارت دیگر، مولفه‌ها یا عوامل اصلی متشکل از چند روند که باعث ایجاد تغییر در یک حوزه‌ی مورد مطالعه می‌باشند. محدودیت اساسی بسیاری از روش‌های پیش‌بینی این است که این روش‌ها تنها پیش‌بینی‌های مجزا را تولید می‌کنند یعنی اینکه؛ حوادث و روندها یک به یک و بدون اشاره صریح به تأثیر احتمالی آنها بر یکدیگر، پیش‌بینی می‌شود. با این حال، بسیاری از حوادث و تحولات به کمک برخی از روش‌ها به یکدیگر مرتبط و متصل می‌شوند. وابستگی‌های متقابل بین این وقایع و تحولات را می‌توان برای پیش‌بینی‌های سازگارتر و دقیق‌تر مد نظر قرار داد. تجزیه و تحلیل تأثیر متقاطع به بررسی فقدان یک مکانیزم برای کشف نتایج متقابل و یا متضاد منحصر به فرد می‌پردازد. تجزیه و تحلیل تأثیر متقاطع (CIA) این مشکل را به طور مستقیم از طریق تجزیه و تحلیل احتمالات شرطی مورد بررسی قرار می‌دهد. به عنوان مثال، اگر اشتغال کامل محقق شود، احتمال دارد که تورم کاهش یابد. روش تأثیر متقاطع اقلام پیش‌بینی شده را مورد بررسی قرار می‌دهد. بنابراین، CIA یک روش بسیار کمی است که برای بررسی وقایع محتمل آینده و تأثیر متقاطع آنها بر یکدیگر استفاده می‌شود و برای آشکار ساختن احتمال شرطی یک رویداد با توجه وقوع و یا عدم وقوع حوادث مختلف تلاش می‌کند. افق زمانی برای این روش بسیار انعطاف پذیر است اما، در بسیاری جهات همانند روش دلفی، به توانایی

1. Cross Impact Analysis (CIA)

کارشناسان برای ارائه برآوردهای معنی دار از احتمال وقوع رویداد وابسته است. تحلیل تاثیر متقاطع بر پایه این فرضیه است که رویدادها و فعالیت ها در خلا رخ نمی دهند و سایر رویدادها و محیط پیرامون می تواند به طرز چشم گیری به احتمال رخداد وقایع معین تاثیر بگذارد. تحلیل اثر متقاطع سعی می کند تا روابط بین رویدادها و متغیرها را به هم ارتباط دهد. این روابط، سپس نسبت به هم طبقه بندی می شوند و برای تعیین اینکه کدام رویدادها و سناریوها، در یک چارچوب زمانی معین، از بقیه محتمل تر هستند، بکار می رود. در این نوع تحلیل دو نوع اثر مستقیم و غیرمستقیم از هم تفکیک می شوند. آثار مستقیم که از نتیجه تحلیل تاثیرات عوامل بر همدیگر بدست می آید و آثار غیر مستقیم از طریق توان های ۳ و ۲... عوامل محاسبه می شود. برای یک متغیر، ویژگی مهم بودن، داشتن ارتباط قوی با سیستم است که با تعداد و شدت این ارتباطات سنجیده می شود. از آنجایی که هرگونه تغییر در متغیرهای کلیدی، کل سیستم را تحت تاثیر قرار می دهد، بهتر است در آینده بیشتر مورد توجه قرار گیرد (وقوفی و همکاران، ۱۳۹۶).

مراحل انجام تحلیل ماتریس متقاطع با استفاده از نرم افزار میک مک شامل مراحل ذیل می باشد:

- تهیه فهرست پیشران های اولیه
- تهیه فهرست پیشران های کلیدی با اجماع خبرگانی
- تهیه ماتریس قطری n در n به تعداد پیشران های کلیدی نهایی انتخاب شده
- قضاوت در مورد پیشران های کلیدی توسط خبرگان. این تاثیر با عددی در مقیاس صفر تا ۳ مشخص می شود. عدد صفر: بدون تاثیر، عدد ۱: تاثیر کم، عدد ۲: تاثیر متوسط و عدد ۳: تاثیر زیاد را نشان می دهد.
- جمع نتایج سطرها نشان از میزان اثرگذاری و جمع هر ستون نشان از میزان وابستگی هر متغیر می باشد.
- رسم روندها بر روی یک نمودار

روش شناسی پژوهش

این پژوهش با رویکرد آینده پژوهانه انجام گرفته و به لحاظ روشی از روش های متنوعی در بخش های مختلف آن استفاده گردیده است. در جدول شماره دو فرآیند کلی پژوهش در چهار

تبيين پيشران هاي كليدي آينده روابط ايران و عراق در افق ۱۴۱۰

مرحله، گام‌های هر مرحله، روش بکار رفته در هر مرحله و خروجی‌های مرتبط با هر مرحله به صورت مجزا ارائه شده است.

جدول ۲. فرآیند کلی پژوهش

مراحل انجام پژوهش	گام‌ها	روش شناسی	خروجی
مرحله اول: شناسایی و معرفی سیستم مورد مطالعه	مرور سوابق روابط دو کشور مرور پژوهش‌های مشابه از منظر روش‌شناسی احصاء فهرست اولیه متغیرهای موثر بر روابط دو کشور	مطالعات کتابخانه‌ای، اسنادی و مصاحبه	پیشینه روابط دو کشور پیشینه نظری مطالعات مشابه فهرست اولیه مشتمل بر ۱۱۷ متغیر موثر در هفت حوزه سیاسی، جغرافیایی، اقتصادی، اجتماعی- فرهنگی، نظامی-امنیتی، علمی- فناوری، زیست محیطی
مرحله دوم: احصاء فهرست متغیرهای نهایی موثر بر روابط دو کشور	توسعه کمی و کیفی متغیرهای موثر بر اساس آراء خبرگان ایجاد همگرایی نسبی بین آراء خبرگان	پانل خبرگی	فهرست نهایی مشتمل بر ۲۱ متغیر موثر بر روابط دو کشور مبتنی بر آراء خبرگان علمی و اجرایی فعال در این حوزه
مرحله سوم: صورت‌بندی ساختاری متغیرها و تأثیرات متقابل آنها بر همدیگر	تعیین میزان تأثیرگذاری و تأثیرپذیری متغیرها بر همدیگر	تکنیک دلفی ماتریس اثرات متقاطع	ماتریس ۲۱*۲۱ تأثیرات مستقیم متغیرها بر یکدیگر
مرحله چهارم: تحلیل و تفسیر متغیرها و تعیین متغیرهای کلیدی سیستم	اجرای تحلیل ساختاری با نرم افزار میک مک و تحلیل نتایج نرم افزاری و خروجی‌ها	نرم افزار میک مک و ثبت نتایج ماتریس‌ها	احصاء متغیرهای کلیدی موثر بر روابط دو کشور

این پژوهش بر اساس ترکیب روش‌های متنوعی از قبیل مرور ادبیات، پانل‌های خبرگی و ماتریس تأثیرات متقاطع انجام گرفته است. آینه پژوهی روش اصلی پژوهش حاضر است، زیرا در رویکردی آینده‌نگر در پی مطالعه متغیرهای شکل‌دهنده ارتباطات فی مابین و شناسایی متغیرهایی با بیشترین تأثیرگذاری هستیم. در این پژوهش روش اصلی مورد استفاده آمیخته یا ترکیبی است.

نشریه آینده پژوهی انقلاب اسلامی

همچنین پژوهش حاضر دارای رویکردی اکتشافی است و بر این اساس فرضیه‌ای مطرح نگردیده است. جامعه آماری این پژوهش را مطابق جدول شماره سه تعداد ۲۳ نفر از صاحب نظران و کارشناسان شاغل نهادهای نظامی و دانشگاهی که در روند فعالیت های خود به نوعی در زمینه کشور عراق آگاهی و سابقه اجرایی دارند و دارای مدرک کارشناسی ارشد و بالاتر هستند را شامل می شوند. در این پژوهش با توجه به ویژگی های جامعه آماری، نمونه گیری هدفمند انجام شده است. در گام بعدی در فرآیندی ترکیبی از مصاحبه های حضوری و توزیع پرسشنامه، این فهرست پالایش و توسعه داده شده است. مفاهیم و ادبیات سوالات پرسشنامه در چندین نوبت از طریق نشست های مختلف با صاحب نظران در قالب گروه متمرکز اصلاح شد و برای ارزیابی ابزار پرسشنامه پژوهش از فرمول آلفای کرونباخ استفاده و مقدار ضریب آلفای کرونباخ آن به میزان ۸۰۳/۰ به دست آمد که نشان دهنده پایایی مناسب پرسشنامه می باشد.

جدول ۳. اطلاعات زمینه ای خبرگان شرکت کننده در پژوهش

تعداد	جنسیت	رشته تحصیلی	میزان تحصیلات	زمینه شغلی
۱۴	مرد	مطالعات منطقه ای	کارشناسی ارشد	مدیران و کارشناسان اطلاعاتی حوزه مربوطه
۶	مرد	جغرافیای سیاسی	کارشناسی ارشد	فرماندهان و پژوهشگران دانشگاهی نظامی
۲	مرد	روابط بین الملل	دانشجوی دکتری	دانشگاه ها
۱	مرد	روابط بین الملل	دکتری	دانشگاه ها
۲۳	جمع کل			

در بخش مرور منابع با رویکردی سیستمی به آینده روابط دو کشور ایران و عراق در افق ده ساله، تلاش گردیده متغیرهای شکل دهنده سیستم بر اساس هفت حوزه سیاسی، جغرافیایی، اقتصادی، اجتماعی-فرهنگی، نظامی-امنیتی، علمی-فناوری، زیست محیطی احصاء و جمع بندی گردد. حاصل این گام فهرستی از حدود ۱۱۷ متغیر تاثیر گذار بر روابط دو کشور بوده است.

در گام بعدی با مراجعه به خبرگان از میان ۱۱۷ متغیر شناسایی شده ۲۱ متغیر نهایی با اجماع خبرگانی به عنوان متغیرهای دخیل در مرحله تحلیل انتخاب و مبنای تشکیل ماتریس اثرات متقاطع جهت ورود به نرم افزار شد. در این بخش ابتدا با توجه به تعداد متغیرهای دخیل در تحلیل (در اینجا $n=21$) یک ماتریس 21×21 تشکیل و امتیازدهی بر اساس میزان تاثیر گذاری متغیرها بر یکدیگر بر اساس نظر خبرگان انجام شده است. ماتریس حاصل که تحت عنوان ماتریس تاثیرات

مستقیم^۱ شناخته می شود ماتریسی است که درایه های mij در آن نمایشگر میزان تاثیرگذاری متغیر سطر i بر متغیر ستون j می باشد. این تاثیرگذاری همانطور که مطرح گردید در طیفی چهارگانه شامل اعداد صفر تا ۳ خواهد بود.

در مراحل تکمیلی تحلیل غیر از ماتریس تاثیرات مستقیم، دو ماتریس دیگر نیز تولید می شوند. یکی ماتریس تاثیرات غیرمستقیم^۲ و دیگری ماتریس تاثیرات بالقوه^۳. ماتریس تاثیرات غیرمستقیم از توان رسانی ماتریس تاثیرات مستقیم حاصل می گردد. به این ترتیب که ماتریس تاثیرات مستقیم هر بار که در خودش ضرب می شود، رتبه بندی جدید متغیرها محاسبه می گردد و این کار تا زمانی که رتبه متغیرها تغییری نداشته و به پایداری برسد ادامه می یابد. گوده معتقد است این فرآیند نهایتاً در توان هفتم یا هشتم ماتریس اولیه با پایدار شدن فهرست متغیرها به اتمام می رسد و فهرست حاصل از تاثیرات غیرمستقیم مهم تر و معنی دارتر از رتبه بندی متغیرها بر اساس تاثیرات مستقیم می باشد (Godet, 1994). زیرا این فهرست اهمیت متغیرهایی را کشف می کند که بر اساس ملحوظ داشتن تاثیرات زنجیره ای و انعکاسی بین متغیرها به دست آمده است که بر اساس شهود ذهنی خبرگان قابل درک و تشخیص نمی باشند.

نکته ای که در پژوهش های داخلی غالباً مورد غفلت قرار می گیرد میزان پرشدگی درایه ها و فرآیند محاسبه تاثیرات غیر مستقیم می باشد. بر اساس تجربه، ماتریس تاثیر متقابل متغیرها اگر به درستی تکمیل گردد بین ۱۵ تا ۲۵ درصد سلول های آن دارای مقدار خواهد بود و در تحلیل های بزرگتر ممکن است این مقادیر به ۳۰ تا ۳۵ درصد نیز بالغ گردد. عملکرد نرم افزار میک مک به نحوی است که هر چه تعداد سلول های ماتریس تاثیرات متقابل که به آنها مقدار داده می شود از سطوح فوق الذکر بالاتر رود، تحلیل ارائه شده توسط نرم افزار در مورد تاثیرات غیرمستقیم غیرواقعی تر خواهد بود به نحوی که اگر سلول های ماتریس به شکل کامل پر شود، خروجی های میک مک در مورد تاثیرات غیرمستقیم به سختی نشانه ای حاصل از تاثیرات واقعی غیرمستقیم بین متغیرها خواهد بود (Godet, 1994). این سطوح پرشدگی زمانی رعایت خواهند شد که تحلیلگر و خبره های مورد رجوع وی تاثیرات غیرمستقیم را به غلط، تاثیر مستقیم تلقی و در ماتریس وارد

1. Matrix of Direct Influence (MDI)
2. Matrix of Indirect Influence (MII)
3. Matrix of Potential Influence (MPI)

نسازند. در این پژوهش مستمراً به خبرگان یادآوری گردیده که صرفاً تاثیر مستقیم هر متغیر i بر متغیر j را در درایه mij مد نظر داشته باشند. بر این اساس ۱۰ تا ۲۰ درصد از نتایج تحلیل‌های ساختاری با میک مک شامل کشف متغیرهایی است که تخصص و شهود فردی تحلیلگران قادر به تشخیص آن نمی‌باشد.

همچنین گوده تحلیل جالبی در مورد تقسیم‌بندی سه گانه تاثیرات؛ یعنی تاثیرات مستقیم، غیرمستقیم و بالقوه ارائه می‌دهد. از منظر افق زمانی، دسته‌بندی متغیرها بر اساس تاثیرگذاری مستقیم عمدتاً دلالت بر دوره زمانی کوتاه مدت یا میان مدت دارد. از سوی دیگر طبقه‌بندی متغیرها بر اساس تاثیرگذاری غیرمستقیم به دلیل ملحوظ داشتن تاثیرات زنجیره ای و انعکاسی بین متغیرها، ناظر بر دوره زمانی میان مدت و بلندمدت است و به همین نسبت متغیرهایی که بالقوه روی دیگر متغیرها تاثیرگذاری دارند، برای فعلیت یافتن این تاثیر و تاثر به دوره زمانی طولانی تر از تاثیرات غیرمستقیم نیازمند می‌باشند (Godet, 1994, p:97). مرحله پایانی که مهمترین گام تحلیل به روش بررسی تاثیرات متقابل است، تحلیل خروجی‌های نرم افزار می‌باشد.

یافته های پژوهش

همانطور که پیش تر ذکر گردید به منظور شناسایی عوامل اثر گذار در آینده روابط ایران و عراق در افق ده سال آینده، ضمن استفاده از کتاب‌ها، اسناد، مقالات و پیشینه های مرتبط و مصاحبه با بسیاری از کارشناسان موضوع همان گونه که در جدول شماره چهار ملاحظه می‌گردد تعداد ۱۱۷ پیشران شناسایی شد که پس از بررسی دقیق و حذف موارد مشابه و اجماع خبرگانی تعداد ۲۱ پیشران نهایی که در جدول شماره پنج ملاحظه می‌شود، جهت ورود به ماتریس اثرات متقاطع مشخص و انتخاب گردید.

جدول ۴. پیشران های موثر بر آینده روابط ایران و عراق در افق ۱۴۱۰

ردیف	عنوان پیشران	حوزه اثرگذار	ردیف	عنوان پیشران	حوزه اثرگذار
۱	تاثیر زبان دوکشور	اجتماعی- فرهنگی	۶۰	روی کار آمدن اصولگرایان در ایران	سیاسی
۲	راه پیمایی اربعین	اجتماعی- فرهنگی	۶۱	ساختار سیاسی عراق (نظام فدرالیسم)	سیاسی

تیین پیشران های کلیدی آینده روابط ایران و عراق در افق ۱۴۱۰

ردیف	عنوان پیشران	حوزه اثرگذار	ردیف	عنوان پیشران	حوزه اثرگذار
۳	مرجعیت شیعه در عراق	اجتماعی - فرهنگی	۶۲	تقابل نظم عربی با هلال شیعی	سیاسی
۴	مرجعیت شیعه در ایران	اجتماعی - فرهنگی	۶۳	استقلال خواهی اکراد عراق	سیاسی
۵	اشتراکات فرهنگی	اجتماعی - فرهنگی	۶۴	حمایت رژیم اسرائیل از استقلال اکراد	سیاسی
۶	عید نوروز	اجتماعی - فرهنگی	۶۵	اختلافات حکومت مرکزی عراق با اقلیم کردستان	سیاسی
۷	شهادت امام رضا و حضور زوار عراقی در ایران	اجتماعی - فرهنگی	۶۶	اختلافات حکومت مرکزی عراق با اهل تسنن	سیاسی
۸	پیشینه های تاریخی	اجتماعی - فرهنگی	۶۷	طرح های تجزیه طلبانه در منطقه (خاورمیانه بزرگ - خاورمیانه جدید)	سیاسی
۹	جنگ تحمیلی ۸ ساله	اجتماعی - فرهنگی	۶۸	دولت - ملت سازی در عراق	سیاسی
۱۰	ناسیونالیسم کردی ایران و عراق	اجتماعی - فرهنگی	۶۹	حزب بعث عراق	سیاسی
۱۱	قربت های مذهبی شیعی	اجتماعی - فرهنگی	۷۰	بحران سوریه	سیاسی
۱۲	قربت های مذهبی اهل تسنن	اجتماعی - فرهنگی	۷۱	حمایت اردن از جنگ های داخلی عراق	سیاسی
۱۳	قربت های قومیتی	اجتماعی - فرهنگی	۷۲	حمایت کویت از جنگ های داخلی عراق	سیاسی
۱۴	عتبات عالیات عراق	اجتماعی - فرهنگی	۷۳	ترور شهید سلیمانی و ابومهدی المهندس توسط آمریکا	سیاسی
۱۵	عتبات عالیات ایران	اجتماعی - فرهنگی	۷۴	حمله موشکی سپاه پاسداران به پایگاه آمریکایی عین الاسد	سیاسی
۱۶	حوزه گردشگری	اجتماعی - فرهنگی	۷۵	ایدئولوژی انقلاب اسلامی	سیاسی

نشریه آینده پژوهی انقلاب اسلامی

ردیف	عنوان پیشران	حوزه اثرگذار	ردیف	عنوان پیشران	حوزه اثرگذار
		فرهنگی		سیاحتی	
۱۷	حوزه گردشگری سلامت	اجتماعی - فرهنگی	۷۶	تهدیدات و منافع مشترک بین دو کشور	سیاسی
۱۸	حوزه گردشگری زیارتی	اجتماعی - فرهنگی	۷۷	صدور انقلاب اسلامی	سیاسی
۱۹	جنگ خلیج فارس	اجتماعی - فرهنگی	۷۸	ایدئولوژی ولایت فقیه	سیاسی
۲۰	حضور دانشجویان و طلاب عراقی در ایران	اجتماعی - فرهنگی	۷۹	نافرمانی های مدنی در عراق	سیاسی
۲۱	حضور دانشجویان و طلاب ایرانی در عراق	اجتماعی - فرهنگی	۸۰	نافرمانی های مدنی در ایران	سیاسی
۲۲	تقریب مذاهب	اجتماعی - فرهنگی	۸۱	خلاء قدرت در عراق	سیاسی
۲۳	مرجعیت انگلیسی و ضاله در عراق	اجتماعی - فرهنگی	۸۲	تهدیدات مشترک بین دو کشور	سیاسی
۲۴	مرجعیت انگلیسی و ضاله در ایران	اجتماعی - فرهنگی	۸۳	منافع مشترک بین دو کشور	سیاسی
۲۵	افزایش احساسات ملی گرایانه در ایران	اجتماعی - فرهنگی	۸۴	مشکلات و اختلافات مرزی	سیاسی
۲۶	افزایش احساسات ملی گرایانه در عراق	اجتماعی - فرهنگی	۸۵	تاثیر شورای همکاری خلیج فارس بر روابط بین دو کشور	سیاسی
۲۷	نقش سازمان فرهنگ و تبلیغات اسلامی	اجتماعی - فرهنگی	۸۶	تاثیر قطر بر روابط دو کشور	سیاسی
۲۸	تهاجم فرهنگی توسط غرب در ایران	اجتماعی - فرهنگی	۸۷	تاثیر روسیه بر روابط دو کشور	سیاسی
۲۹	تهاجم فرهنگی توسط غرب در	اجتماعی - فرهنگی	۸۸	تاثیر اتحادیه اروپا بر روابط دو کشور	سیاسی

تیین پیشران های کلیدی آینده روابط ایران و عراق در افق ۱۴۱۰

ردیف	عنوان پیشران	حوزه اثرگذار	ردیف	عنوان پیشران	حوزه اثرگذار
	عراق				
۳۰	ناسیونالیسم کردی در عراق	اجتماعی - فرهنگی	۸۹	موضوع فلسطین	سیاسی
۳۱	ناسیونالیسم کردی در ایران	اجتماعی - فرهنگی	۹۰	عادی سازی روابط با اسرائیل توسط کشورهای منطقه	سیاسی
۳۲	غرامت های جنگ ۸ ساله و طلب ایران از عراق	اجتماعی - فرهنگی	۹۱	تقابل با رژیم اسرائیل	سیاسی
۳۳	صادرات مواد غذایی به عراق	اقتصادی	۹۲	تأثیر حزب الله لبنان بر روابط دو کشور	سیاسی
۳۴	صادرات برق به عراق	اقتصادی	۹۳	برجام	سیاسی
۳۵	مشارکت در پروژه های حوزه انرژی عراق	اقتصادی	۹۴	تأثیر چین بر روابط دو کشور	سیاسی
۳۶	اصلاحات اقتصادی مورد پذیرش عموم در عراق	اقتصادی	۹۵	حذف روادید بین دو کشور	سیاسی
۳۷	منابع و ذخایر انرژی در عراق	اقتصادی	۹۶	گروه های تکفیری-سلفی در عراق	نظامی-امنیتی
۳۸	منابع و ذخایر انرژی در ایران	اقتصادی	۹۷	سازمان تروریستی مجاهدین خلق	نظامی-امنیتی
۳۹	وضیت نامطلوب معیشتی در ایران	اقتصادی	۹۸	سازمان تروریستی پ ک ک	نظامی-امنیتی
۴۰	وضیت نامطلوب معیشتی در عراق	اقتصادی	۹۹	نیروی قدس سپاه پاسداران	نظامی-امنیتی
۴۱	۱۲بازارچه مرزی	اقتصادی	۱۰۰	پایگاه های نظامی آمریکا در عراق	نظامی-امنیتی
۴۲	صادرات خودروهای	اقتصادی	۱۰۱	حمایت و کمک های ایران به	نظامی-امنیتی

نشریه آینده پژوهی انقلاب اسلامی

ردیف	عنوان پیشران	حوزه اثرگذار	ردیف	عنوان پیشران	حوزه اثرگذار
	ایرانی			گروه‌های مقاومت (حشدالشعبی، کتاب و عصائب اهل الحق)	حوزه اثرگذار
۴۳	مرز طولانی بین دو کشور	جغرافیایی	۱۰۲	کمک‌های مستشاری و نظامی ایران به حکومت مرکزی عراق	نظامی-امنیتی
۴۴	همسایگی دو کشور	جغرافیایی	۱۰۳	کمک‌های نظامی و مستشاری و مالی آمریکا و ناتو به اقلیم کردستان	نظامی-امنیتی
۴۵	شش گذرگاه مرزی	جغرافیایی	۱۰۴	کمک‌های نظامی و مالی کشورهای سنی عرب و ترکیه به حشدالوطنی	نظامی-امنیتی
۴۶	موقعیت ژئوپلتیک عراق	جغرافیایی	۱۰۵	اشغال مناطقی در شمال عراق به دست ترکیه	نظامی-امنیتی
۴۷	موقعیت ژئوپلتیک ایران	جغرافیایی	۱۰۶	جنگ‌های داخلی در عراق	نظامی-امنیتی
۴۸	خطوط ریلی، دریایی و هوایی بین دو کشور	جغرافیایی	۱۰۷	رشد داعش در افغانستان	نظامی-امنیتی
۴۹	حمایت از گروه‌های مقاومت در عراق	سیاسی	۱۰۸	حمایت ایران از گروه‌های مقاومت در عراق	نظامی-امنیتی
۵۰	قدرت گرفتن نیروهای سیاسی شیعی در عراق	سیاسی	۱۰۹	قدرت موشکی ایران	نظامی-امنیتی
۵۱	احزاب شیعی عراق	سیاسی	۱۱۰	انتقال فناوری‌های نوین به عراق	فناوری
۵۲	احزاب اهل تسنن عراق	سیاسی	۱۱۱	قدرت هسته ای ایران	فناوری
۵۳	احزاب ترکمن عراق	سیاسی	۱۱۲	ریزگردها و آلودگی هوا	زیست محیطی
۵۴	احزاب کرد عراق	سیاسی	۱۱۳	لایروبی اروند	زیست

تیین پیشران های کلیدی آینه روابط ایران و عراق در افق ۱۴۱۰

ردیف	عنوان پیشران	حوزه اثرگذار	ردیف	عنوان پیشران	حوزه اثرگذار
۵۵	حمایت روسیه از عراق در بحران گروه های تروریستی	سیاسی	۱۱۴	بحران آب در عراق	زیست محیطی
۵۶	تاثیر عربستان بر روابط دو کشور	سیاسی	۱۱۵	بحران آب در ایران	زیست محیطی
۵۷	تاثیر ترکیه بر روابط دو کشور	سیاسی	۱۱۶	بحران آب آینه ایران و عراق	زیست محیطی
۵۸	تاثیر امارات متحده عربی بر روابط دو کشور	سیاسی	۱۱۷	اختلافات بر ارون رود	زیست محیطی
۵۹	حضور قدرت های فرامنطقه ای در عراق	سیاسی			

جدول ۵. پیشران های نهایی جهت ورود در نرم افزار

ردیف	عنوان پیشران	حوزه اثرگذار	ردیف	عنوان پیشران	حوزه اثرگذار
۱	راه پیمایی اربعین	اجتماعی- فرهنگی	۱۲	تهدیدات و منافع مشترک بین دو کشور	سیاسی
۲	مرجعیت شیعه در عراق	اجتماعی- فرهنگی	۱۳	صدور انقلاب اسلامی	سیاسی
۳	مرجعیت شیعه در ایران	اجتماعی- فرهنگی	۱۴	ایدئولوژی ولایت فقیه	سیاسی
۴	اشتراکات فرهنگی	اجتماعی- فرهنگی	۱۵	تاثیر شورای همکاری خلیج فارس بر روابط بین دو کشور	سیاسی
۵	جنگ ۸ ساله تحمیلی	اجتماعی- فرهنگی	۱۶	تقابل نظم عربی با هلال شیعی	سیاسی

نشریه آینده پژوهی انقلاب اسلامی

۶	ناسیونالیسم کردی ایران و عراق	اجتماعی- فرهنگی	۱۷	حمایت و کمک‌های ایران به گروه‌های مقاومت (حشد الشعبی، کتائب و عصائب اهل الحق)	نظامی-امنیتی
۷	قربانیت های مذهبی شیعی	اجتماعی- فرهنگی	۱۸	کمک‌های مستشاری و نظامی ایران به حکومت مرکزی عراق	نظامی-امنیتی
۸	عتبات عالیات عراق	اجتماعی- فرهنگی	۱۹	قدرت هسته ای ایران	علمی- فناوری
۹	عتبات عالیات ایران	اجتماعی- فرهنگی	۲۰	بحران آب آینده ایران و عراق	زیست محیطی
۱۰	صادرات مواد غذایی به عراق	اقتصادی	۲۱	اختلافات بر ارونند رود	زیست محیطی
۱۱	موقعیت ژئوپلتیک عراق	جغرافیایی			

جهت نمره دهی و تعیین میزان اثر گذاری و ارتباط پیشران های نهایی بر یکدیگر و سپس انتخاب پیشران‌های کلیدی از بین ۲۱ پیشران نهایی انتخاب شده در جدول شماره پنج، همه این ۲۱ پیشران به عنوان یک سطر و یک ستون در ماتریس اثرات متقاطع با ابعاد ۲۱ در ۲۱ در نرم‌افزار میک مک جهت نمره دهی به واسطه امتیازاتی که خبرگان از طیف نمره ۰ تا ۳ به متغیرها داده اند وارد نرم افزار می‌شود.

جدول ۶. کدگذاری پیشرانها جهت ورود در نرم افزار MICMAC

N°	Long label	Short label
۱	راه پیمایی اربعین	a
۲	مرجعیت شیعه در عراق	b
۳	مرجعیت شیعه در ایران	c
۴	اشتراکات فرهنگی	d
۵	جنگ ۸ ساله تحمیلی	e
۶	ناسیونالیسم کردی ایران و عراق	f
۷	قربانیت های مذهبی شیعی	g

تبيين پيشران هاي كليدي آينده روابط ايران و عراق در افق ۱۴۱۰

N°	Long label	Short label
۸	عتبات عاليات عراق	h
۹	عتبات عاليات ايران	i
۱۰	صادرات مواد غذايي به عراق	j
۱۱	موقعيت ژئوپلتيك عراق	k
۱۲	تهديدات و منافع مشترك بين دو کشور	l
۱۳	صدور انقلاب اسلامي	m
۱۴	ايدئولوژی ولايت فقيه	n
۱۵	تاثير شوراي همکاري خليج فارس بر روابط بين دو کشور	o
۱۶	تقابل نظم عربي با هلال شيعي	p
۱۷	حمایت و کمک‌های ايران به گروه‌های مقاومت (حشدالشعبی، کتائب و عصائب اهل الحق)	q
۱۸	کمک‌های مستشاری و نظامی ايران به حکومت مرکزی عراق	r
۱۹	قدرت هسته ای ايران	s
۲۰	بحران آب آينده ايران و عراق	t
۲۱	اختلافات بر ارونند رود	u

جدول ۷. ماتريس تاثيرات متقابل پيشران ها بر يکديگر

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
1 : a	0	0	0	3	0	0	2	3	0	0	0	1	2	1	0	2	0	0	0	0	0
2 : b	2	0	0	1	0	0	2	0	0	0	0	2	0	2	0	2	2	0	0	0	0
3 : c	2	0	0	1	0	0	2	0	0	0	0	2	1	2	0	2	0	0	0	0	0
4 : d	2	1	0	0	0	3	2	2	2	0	0	1	1	0	0	2	1	1	0	0	0
5 : e	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
6 : f	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	2	3	1	1	0	2	0	1	0	0	0
7 : g	3	0	0	3	0	0	0	2	2	0	0	3	2	2	0	3	3	2	0	0	0
8 : h	2	0	0	2	0	0	2	0	0	1	0	2	0	0	0	0	1	0	0	0	0
9 : i	0	0	0	2	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
10 : j	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
11 : k	0	0	0	0	0	2	1	0	0	0	0	3	0	0	0	2	3	2	0	2	3
12 : l	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	2	0	0	0	2	3	2	2	0	3	2
13 : m	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0
14 : n	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
15 : o	0	0	0	1	0	0	2	0	0	1	0	0	0	0	3	2	3	0	0	0	0
16 : p	0	0	0	1	0	2	2	0	0	0	2	2	0	2	0	2	0	2	0	0	0
17 : q	0	0	0	0	0	2	2	0	0	1	0	3	3	1	0	2	0	1	0	0	0
18 : r	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	2	2	1	0	1	2	0	0	0	0	0
19 : s	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0
20 : t	3	0	0	0	0	0	0	0	0	3	2	2	0	0	0	2	2	0	0	3	0
21 : u	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	3	2	0	0	0	0	0	0	0	3	0

نشریه آینده پژوهی انقلاب اسلامی

بر اساس خروجی اولیه نرم افزار، مطابق جدول شماره (۸) میزان پرشدگی ماتریس به تقریب ۲۷ درصد است که این رقم نشان دهنده این است که تقریباً در یک سوم موارد، عوامل بر یکدیگر تاثیر داشته اند. از مجموع ۴۲۰ رابطه قابل ارزیابی میزان اثرگذاری ۳۲۲ رابطه صفر بوده یعنی عوامل بر یکدیگر اثر نداشته‌اند یا از همدیگر تاثیر نپذیرفته‌اند. از طرف دیگر برابر جدول شماره (۹) ماتریس بر اساس شاخص‌های آماری با ۲ بار چرخش داده‌ای از مطلوبیت و بهینه‌شدگی ۱۰۰ درصد را نشان می‌دهد که این موضوع روایی بالای پرسشنامه و پاسخ‌های آن را نشان می‌دهد.

جدول ۸. تحلیل داده‌های ماتریس و آمارهای مربوطه

Indicator	Value
Matrix size	۲۱
Number of iterations	۲
Number of zeros	۳۲۲
Number of ones	۲۹
Number of twos	۶۷
Number of threes	۲۳
Number of P	۰
Total	۴۲۰
Fillrate	%۲۷

ابعاد ماتریس	تعداد تکرار	تعداد صفرها	تعداد یک‌ها	تعداد دوها	تعداد سه‌ها	جمع	درجه پرشدگی
۲۱*۲۱	۲	۳۲۲	۲۹	۶۷	۲۳	۴۲۰	%۲۷

جدول ۹:

جدول ۹. میزان پایداری تاثیرات سیستم

Iteration	Influence	Dependence
تکرار	تاثیر گذاری	تاثیر پذیری
۱	%۹۶	%۸۹
۲	%۱۰۰	%۱۰۰

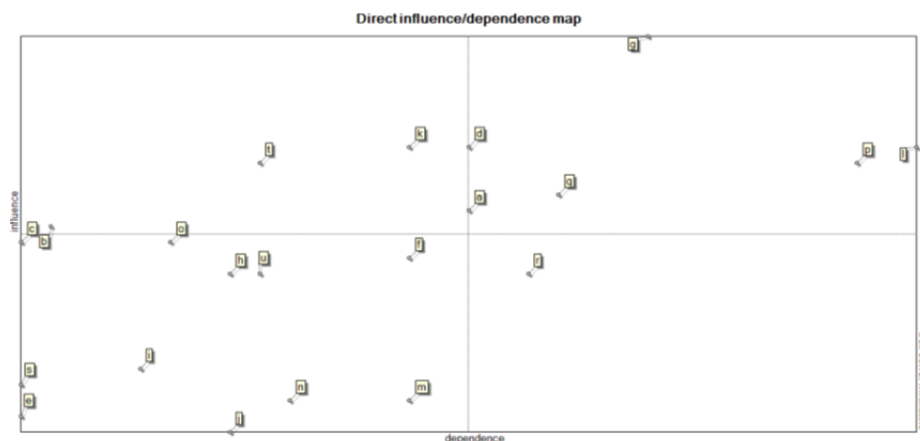
در تحليل ماتريس متقاطع جمع اعداد هر سطر بيانگر ميزان اثرگذاري عامل آن سطر و جمع اعداد هر ستون بيانگر ميزان اثرپذيري عامل مربوط به آن است. همان طور كه در جدول شماره (۱۰) مشخص است عامل "قربت هاي مذهبي شيعي"، از بيشترين ميزان اثرگذاري در ميان عامل هاي موجود برخوردار است و عامل "تهديدات و منافع مشترك بين دو کشور" بيشترين اثرپذيري را از ديگر عوامل دارد. بر اساس نتايج تحليلي ماتريس: قربت هاي مذهبي شيعي، اشتراكات فرهنگي، موقعيت ژئوپلتيك عراق، بحران آب آينده ايران و عراق از جمله عواملی هستند كه درجه تاثير-گذاري آنها بيشتر از تاثيرپذيري آنها است.

جدول ۱۰. مجموع نمره هاي عوامل در هر سطر و ستون

N°	Variable	Total number of rows	Total number of columns
۱	راه پيمائي اربعين	۱۴	۱۵
۲	مرجعيت شيعه در عراق	۱۳	۱
۳	مرجعيت شيعه در ايران	۱۲	۰
۴	اشتراكات فرهنگي	۱۸	۱۵
۵	جنگ ۸ ساله تحميلي	۱	۰
۶	ناسيوناليسم كردی ايران و عراق	۱۱	۱۳
۷	قربت هاي مذهبي شيعي	۲۵	۲۱
۸	عتبات عاليات عراق	۱۰	۷
۹	عتبات عاليات ايران	۴	۴
۱۰	صادرات مواد غذايي به عراق	۰	۷
۱۱	موقعيت ژئوپلتيك عراق	۱۸	۱۳
۱۲	تهديدات و منافع مشترك بين دو کشور	۱۸	۳۰
۱۳	صدور انقلاب اسلامي	۲	۱۳
۱۴	ايدئولوژی ولايت فقيه	۲	۹
۱۵	تاثير شوراي همكاري خليج فارس بر روابط بين دوکشور	۱۲	۵
۱۶	تقابل نظم عربي با هلال شيعي	۱۷	۲۸

نشریه آینده پژوهی انقلاب اسلامی

N°	Variable	Total number of rows	Total number of columns
۱۷	حمایت و کمک‌های ایران به گروه‌های مقاومت (حشدالشعبی، کتائب و عصائب اهل الحق)	۱۵	۱۸
۱۸	کمک‌های مستشاری و نظامی ایران به حکومت مرکزی عراق	۱۰	۱۷
۱۹	قدرت هسته ای ایران	۳	۰
۲۰	بحران آب آینده ایران و عراق	۱۷	۸
۲۱	اختلافات بر اروندرود	۱۰	۸
Totals		۲۳۲	۲۳۲

شکل ۱. نمودار اثرگذاری و اثرپذیری مستقیم عوامل بر یکدیگر

تحلیل نحوه جانمایی این متغیرها در نقشه فوق با توجه به دو الگوی مرسوم پایداری و ناپایداری سیستم‌ها، نشان می‌دهد سیستم مورد تحلیل ناپایدار است. نحوه توزیع و پراکنش عوامل نشان از پایداری و یا ناپایداری سیستم دارد. در سیستم‌های پایدار پراکنش عوامل بصورت L انگلیسی است، یعنی برخی عوامل دارای تاثیرگذاری بالا و برخی عوامل دارای تاثیرپذیری بالا هستند. در سیستم‌های پایدار عوامل کلیدی، مستقل و نتیجه، سه دسته قابل مشاهده هستند. اما در

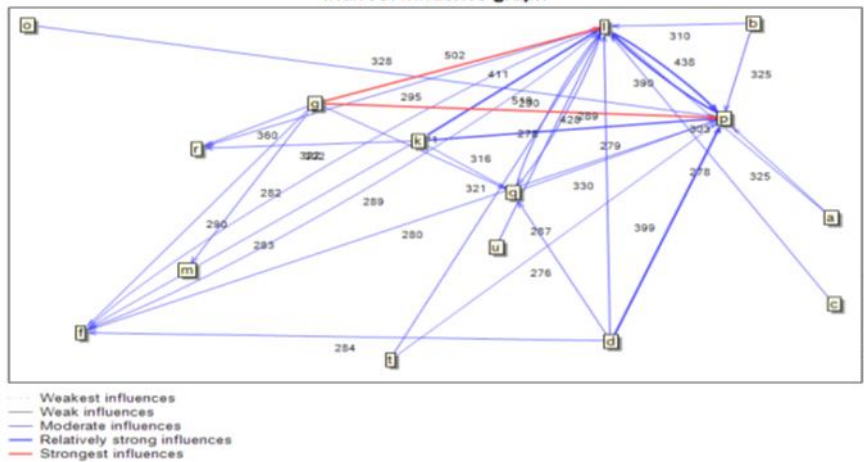
تیین پیشران های کلیدی آینده روابط ایران و عراق در افق ۱۴۱۰

سیستم‌های ناپایدار مثل سیستم فوق وضعیت پیچیده‌تر از سیستم‌های پایدار است (وقوفی و همکاران، ۱۳۹۶).

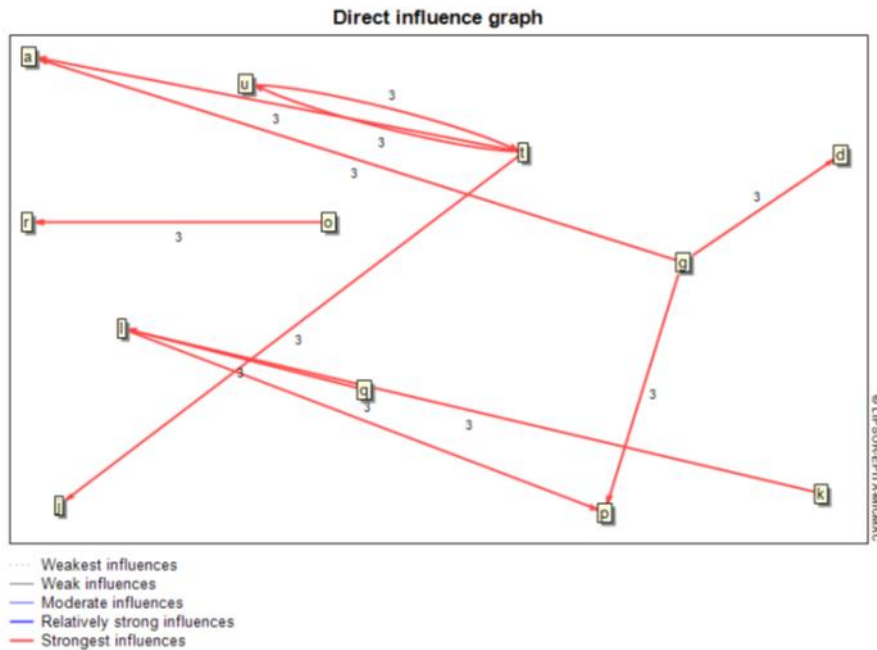
جدول ۱۱. ماتریس عوامل غیر مستقیم

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
1 : a	119	14	0	191	0	192	210	118	64	45	144	303	206	93	89	325	196	195	0	75	65
2 : b	130	14	0	160	0	200	196	88	64	57	166	310	185	76	97	325	216	214	0	85	80
3 : c	118	14	0	142	0	180	188	80	56	57	138	278	167	64	79	271	188	186	0	67	68
4 : d	143	26	0	168	0	284	242	128	92	44	178	330	216	78	132	399	276	265	0	130	115
5 : e	0	0	0	5	0	12	8	0	0	1	12	16	6	2	8	19	16	17	0	10	10
6 : f	91	2	0	94	0	158	124	30	24	81	194	302	149	60	79	250	184	205	0	99	101
7 : g	217	20	0	263	0	290	268	142	112	79	262	502	282	136	146	519	371	360	0	137	133
8 : h	108	12	0	144	0	160	186	74	44	52	140	254	155	58	81	233	162	158	0	59	56
9 : i	44	6	0	92	0	82	112	50	20	16	60	122	90	36	42	124	66	64	0	24	16
10 : j	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
11 : k	114	7	0	132	0	283	201	70	34	97	278	411	195	69	145	428	316	322	0	206	219
12 : l	107	7	0	129	0	289	174	79	46	75	273	410	215	83	146	438	289	295	0	211	184
13 : m	16	2	0	20	0	38	24	12	12	8	24	58	30	16	12	80	42	46	0	20	20
14 : n	20	6	0	40	0	62	72	30	12	10	32	58	52	12	28	70	34	36	0	18	12
15 : o	68	9	0	131	0	189	164	66	42	28	150	261	156	66	99	328	193	202	0	99	86
16 : p	110	10	0	150	0	280	224	68	44	73	272	390	235	74	161	359	260	274	0	141	124
17 : q	79	10	0	102	0	216	184	50	32	64	182	290	164	46	106	279	210	223	0	104	111
18 : r	74	5	0	63	0	175	112	26	26	64	178	261	136	44	87	232	171	187	0	102	98
19 : s	30	1	0	24	0	55	44	6	6	34	64	105	47	16	22	84	65	75	0	30	40
20 : t	139	9	0	109	0	199	149	51	42	92	218	321	143	53	108	287	253	247	0	139	158
21 : u	85	3	0	76	0	159	116	43	16	84	202	278	142	48	76	213	143	158	0	134	98

Indirect influence graph

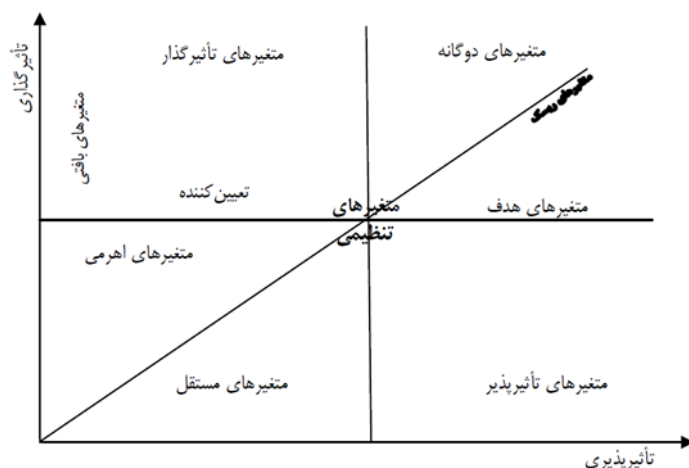

شکل ۲. تاثیرات غیر مستقیم عوامل بر یکدیگر

شکل ۳. تاثیرات مستقیم عوامل بر یکدیگر

همان گونه که در شکل شماره ۲ مشاهده می شود، پیشران قرابت های مذهبی شیعی با معرف حرف g بیشترین اثرگذاری غیرمستقیم را بر دو پیشران تهدیدات و منافع مشترک بین دو کشور با معرف حرف I و تقابل نظم عربی با هلال شیعی با معرف حرف p دارد. در شکل شماره ۳ نیز همان طور که ملاحظه می گردد، پیشران بحران آب آینده ایران و عراق با معرف حرف t در درجه اول و سپس پیشران قرابت های مذهبی شیعی با معرف حرف g در درجه دوم دارای بیشترین اثرگذاری مستقیم در ارتباط با سایر پیشران ها می باشند. تحلیل نتایج و خروجی های نرم افزار میک مک فرآیندی متصل با ساختار بسته نیست. تحلیل گر و تصمیم ساز ضمن الهام از نتایج تحلیل که بر اساس آرای خبرگان و ارزش افزوده تحلیلی که نرم افزار ایجاد می کند، می توانند درک و شهود درونی خود را نیز به نتایج تحلیل بار نمایند. لکن تفسیر خروجی های نرم افزار از الگوی پذیرفته شده ای تبعیت می کند. بر اساس مطالعات گوردون، تحلیل نقشه توزیع متغیرها پس از دریافت خروجی نرم افزاری، تابع الگوی نشان داده شده در شکل شماره چهار خواهد بود (وقوفی و همکاران، ۱۳۹۶).

شکل ۴. الگوی توزیع انواع متغیرها در نقشه «وابستگی-تأثیر گذاری» نرم افزار میک‌مک

- بر این اساس دسته‌بندی متغیرها را می‌توان به شرح ذیل تحلیل نمود (وقوفی و همکاران، ۱۳۹۶):
- در ربع سمت چپ بالا که در شکل شماره یک با عناوین متغیرهای تعیین‌کننده، بافتی و تأثیرگذار معرفی شده‌اند، متغیرهایی با بیشترین میزان تأثیرگذاری بر سایر متغیرها و کمترین میزان تأثیرپذیری از آنها قرار می‌گیرند. هر چه متغیرها به محور قائم نزدیک شده و همزمان از مبدا نیز فاصله بگیرند، تأثیرپذیری کمتر و تأثیرگذاری بیشتر خواهد شد. منتهی الیه این وضعیت مکان جایگیری پیشران‌های سیستم می‌باشد.
  - در ربع پایینی سمت چپ که در شکل شماره یک با عناوین متغیرهای مستقل یا اهرمی علامت‌گذاری شده‌اند، متغیرهایی با کمترین میزان تأثیرگذاری و تأثیرپذیری قرار خواهند گرفت. طبیعی است که این متغیرها ارزش تحلیلی نداشته و اهمیتی برای آنها در سیستم متصور نیست.
  - در ربع پایینی سمت راست محل استقرار متغیرهایی با تأثیرپذیری بالا و تأثیرگذاری پایین است. این متغیرها که با عنوان متغیرهای وابسته سیستم نیز شناخته می‌شوند، از این بابت که در اثر تغییرات سیستمی بیشترین تغییر در آنها رخ خواهد داد اهمیت دارند. لکن خود این متغیرها منشا اثر و ایجاد تغییر در سیستم نمی‌باشند.
  - در ربع بالایی سمت راست، متغیرهایی قرار می‌گیرند که پایداری سیستم به شدت تحت تأثیر آنها قرار دارد. این متغیرها هم تأثیرپذیری بالایی از سایر متغیرها و تغییرات سیستمی

دارند و هم منشا مهمی برای ایجاد تغییر در سیستم می‌باشند. این متغیرها با عناوینی چون متغیرهای ریسک، دوگانه یا هدف نامگذاری شده‌اند.

۵. مهمترین متغیرهای سیستمی که در تحلیل تاثیرات متقاطع شناسایی می‌گردند متغیرهایی هستند که در ناحیه مربع شکل شماره یک در مرکز تقاطع خطوط جدا کننده ربع‌ها با عنوان متغیرهای تنظیمی قرار می‌گیرند. این متغیرها در سطح متعادل از میزان تاثیرگذاری و تاثیرپذیری قرار داشته و از قابلیت بالایی در دستکاری و مدیریت مسیر تغییرات سیستم برخوردار می‌باشند.

با توجه به اینکه در این پژوهش سیستم به عنوان سیستم ناپایدار می‌باشد. پیشران‌های کلیدی با توجه به نتایج نرم افزار پیشران‌هایی هستند که در ربع بالایی سمت راست با عنوان متغیر ریسک و دوگانه شناخته شده که مورد نظر خبرگان نیز می‌باشند. همانطور که در شکل شماره (۱) نیز مشهود می‌باشد شش پیشران کلیدی $p+l+g+q+d+a$ به عنوان متغیر ریسک و دوگانه و بنابراین پیشران‌های کلیدی معرفی می‌گردد که به ترتیب عبارتند از: راه پیمایی اربعین، اشتراکات فرهنگی، حمایت و کمکهای ایران به گروه‌های مقاومت (حشدالشعبی، کتائب و عصائب اهل الحق)، قرابت‌های مذهبی شیعی، تهدیدات و منافع مشترک بین دو کشور، تقابل نظم عربی با هلال شیعی.

نتیجه گیری

تمرکز و هدف پژوهش حاضر بر تبیین عوامل و پیشران‌های کلیدی آینده روابط ایران و عراق تا سال ۱۴۱۰ بوده است. در آینده پژوهی شناخت روابط بین متغیرها که به صورت مستقیم یا غیرمستقیم بر هم اثر می‌گذارند بسیار حائز اهمیت می‌باشد. در مقاله حاضر در پاسخ به این سوال برآمدیم که عوامل و پیشران‌های کلیدی آینده روابط ایران و عراق تا سال ۱۴۱۰ کدامند؟ در پاسخ به سوال مذکور از ترکیب روش‌های مرور منابع، دلفی، پانل خبرگی و ماتریس تحلیل اثرات متقاطع بوسیله نرم‌افزار میک مک استفاده شده است. در این پژوهش از تعداد ۲۳ نفر از کارشناسان و متخصصین موضوع بهره گرفته شد و از میان ۱۱۷ پیشران شناسایی شده بر آینده روابط ایران و عراق در افق ده ساله، تعداد ۲۱ پیشران نهایی انتخاب و پس از نمره دهی در ماتریس تحلیل اثرات متقاطع و ورود اطلاعات به نرم افزار میک مک تعداد شش پیشران کلیدی به عنوان مهمترین و

کلیدی ترین عوامل تاثیر گذار در روابط آینده ایران و عراق شناسایی شدند که به ترتیب عبارتند از:

۱. راه پیمایی اربعین
۲. اشتراکات فرهنگی
۳. حمایت و کمک های ایران به گروه های مقاومت (حشد الشعبی، کتائب و عصاب اهل الحق)
۴. قرابت های مذهبی شیعی
۵. تهدیدات و منافع مشترک بین دو کشور
۶. تقابل نظم عربی با هلال شیعی

بر اساس نتایج حاصل شده از پژوهش راه پیمایی اربعین به عنوان یک پیشران کلیدی موثر در آینده روابط ایران و عراق با فرصتهایی از جمله: گسترش و احیای ارزش های اسلامی، وحدت و تحقق امت واحده اسلامی، تبلیغ معارف دین، آمادگی جهاد و دفاع، برتری دنیای اسلام بر کفر، قدرت نمایی و قدرت تاریخ سازی و بیداری اسلامی و صدور نظام فکری انقلاب می تواند موجب بسط معرفت حسینی و زمینه سازی افول استکبار جهانی باشد. از سوی دیگر کشور عراق با دارا بودن اکثریت جمعیت شیعه و قرار گرفتن اماکن مذهبی شیعیان در آن، برای جمهوری اسلامی ایران در بعد پیشران های اشتراکات فرهنگی و قرابت های مذهبی شیعی اهمیت فوق العاده دارد. در ابعاد حمایت و کمک های ایران از گروه های مقاومت در عراق و تهدیدات و منافع مشترک بین دو کشور نیز جمهوری اسلامی ایران در مقام رهبر محور مقاومت برای پیشبرد راهبرد منطقه ای خود به شدت نیازمند حضور فعال در عراق و بهره گیری از نفوذ خود در این کشور به عنوان کریدور اتصال به نیروهای تحت حمایت خود در لبنان و فلسطین می باشد. بر اساس نتایج به دست آمده و اهمیت بالای پیشران های کلیدی احصاء شده، استفاده و تمرکز بر آنها به منظور سیاستگذاری و تدوین چشم اندازی روشن جهت تعمیق و گسترش مناسبات راهبردی با کشور عراق، می تواند کمک کننده و در ساخت آینده مطلوب دو کشور موثر باشد. پیشنهاد می گردد در تحقیق های آینده ضمن احصاء شاخص ها و متغیرهای مؤثر بر هر شش پیشران کلیدی احصاء شده، به صورت

جداگانه و با استفاده از نرم افزار سناریونویسی، سناریوهای محتمل آینده روابط میان ایران و عراق
پیش بینی گردد.

فهرست منابع

- بخشایشی اردستانی، احمد (۱۳۷۹)، اصول سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، تهران: انتشارات نور.
- پدارم، عبدالرحيم و ازگلي، محمد و حسنلو، خسرو و منزوی، مسعود و جمالی، حسين و طبائیان، کمال و نیوری زاده، بهنام و افتاده حال، محسن (۱۳۸۸)، آينده پژوهی؛ مفاهيم، روش ها، تهران: انتشارات مرکز آينده پژوهی علوم و فناوری دفاعی.
- توکلی، يعقوب و قاسمی، بهزاد و سيد احمدی، سيد محمد (۱۳۹۲)، روابط ايران و عراق پس از صدام؛ فرصت ها و چالش ها، فصلنامه پژوهش های انقلاب اسلامی، ۵ (۱۶۷).
- حاجیانی، ابراهيم (۱۳۹۱)، مبانی، اصول و روش های آينده پژوهی، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
- دهقانی، سيد جلال الدين و رضا کرم نیا (۱۳۸۸)، بررسی تأثیر هویت بر راهبرد روابط ايران و عراق، فصلنامه نگرش راهبردی، ۱۰۰ (۱۲۲ و ۱۲۸).
- رمضانی، روح الله (۱۳۸۳)، سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، تهران: انتشارات نی.
- موسوی دهموردی، محمد و خاتمی، حسام (۱۳۹۶)، تاریخ روابط ايران و عراق در دوران معاصر از دشمنی تا اتحاد، فصلنامه پانزده خرداد، ۵۱ (۱۷۷).
- نوروزی فرد، علیرضا و حافظ نیا، محمد رضا و قربانی نژاد، ريباز (۱۳۹۹)، بررسی آينده روابط ايران و سوریه و تأثیر آن بر ژئوپلیتیک منطقه ای، فصلنامه آمایش سیاسی فضا، ۱ (۴۲).
- وقوفی، امید و حاجیانی، ابراهيم و قاسمی، علی اصغر (۱۳۹۶)، تبیین عوامل و پيشران های كليدي آينده يمن تا سال ۱۴۰۶، فصلنامه آينده پژوهی دفاعی، ۴ (۹۲ و ۹۳).
- هوشنگ مهدوی، عبدالرضا (۱۳۸۳)، تاریخ روابط خارجی ايران از ابتدای دوران صفویه تا پایان جنگ دوم جهانی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- Godet, M. (1994). From Anticipation to Action A handbook of strategic prospective. Paris: UNESCO Presses Universitaires de France.p: ۹۷.
- Haji-yousefi, A. M. (2006). EVALUATION OF IRAN'S FOREIGN POLICY IN IRAQ. Available at: <http://pendientedemigracion.ucm.es/info/unisci/revistas/UNISCI10Amir.pdf>, (accessed on 2014, April 21).

